

Лариса Брюховецька

Не залишилось жодних слідів

Українське кіно має чимало недосліджених, а тому інтригуючих сторінок, які потрібно ретельно вивчати для створення якомога повнішої його історії. Особливо, коли йдеться про такий насичений період, як друга половина 1920-х років, – період українізації. В кіно вона проявилась у звертанні до української тематики, до творів українських письменників. Серед іншого – і до творів Івана Франка. У них багато важить соціально-політичний і моральний ідеал, який він утверджує і який має чітку спрямованість проти деморалізації і злочинності. Гострий аналітик, він зображав моторошні явища дійсності, показуючи їх кримінальну суть як наслідок аморальності. Тому його твори, особливо «Борислав сміється», такі актуальні в наш час, час первісного накопичення капіталу. Бориславський цикл складається з семи оповідань, двох повістей та одного вірша. Саме ці твори відкрили читачам літературний таланти молодого Франка. Але «Франко не лише писав про Борислав, але й своїм писанням хотів приспівити перетворення Борислава на осередок сильного й організованого соціалістичного руху в Галичині»¹. Усвідомлюючи, що «Франко і Борислав» є однією з найбільш досліджуваних у франкознавстві тем – і водночас однією з найменш досліджених»², Ярослав Грицак у своїй фундаментальній праці прослідковує, як еволюціонували погляди Франка, коли нові факти змушували його серйозно ревізувати свої первісні уявлення. В середині XIX століття в Бориславі знайшли поклади нафти і воску, внаслідок чого невелике село перетворилося на центр «нафтової лихоманки», а більшість селян навколишніх сіл через обман і насильство з боку підприємців втратили свою землю. «Борислав був уособленням культури сили і культури насильства»³, класичним прикладом «хижацької промисловості». Франко через одну родину показує і зневажливе ставлення багатих промисловців до селян, які були сезонними робітниками на Бориславських копальнях, і моральне виродження самих промисловців. Ясна річ, що цей твір, уперше надрукований 1881 року, а виданий книжкою тільки 1922 року вже після смерті автора, в якому Франко показав також перші спроби єднання робітників, дуже вітався в радянські часи. Тож цілком природно, що 1927 року на Одеській кінофабриці за сценарієм Павла Нечеси (Миргородського) режисер і оператор Йосип Рона поставив фільм «Борислав сміється», в основу якого і лягла однойменна повість Івана Франка (художники В. Кричевський та С. Худяков, у ролях – Іван Замичковський, Матвій Ляров, Р. Ромі-Шор, Юрій

Кадр з фільму «Королі воску» за повістю І. Франка «Борислав сміється». Режисер Йосип Рона, Одеська кінофабрика, 1927.

Шумський, М. Кубинський, Володимир Лісовський). Каталог фільмів Одеської кіностудії подає його анотацію: «У 70-х роках XIX століття в Галичині, поблизу міста Борислава відшукали поклади «земляного воску» (продукт нафти). У Бориславі збирається безробітна біднота. Хазяї встановлюють жебрацьку заробітну платню. Серед робітників починається страйк. Матеріальною підтримкою у них є робітничка каса. Щоб зірвати страйк, хазяї через найманців викрадають робітничу касу. Тоді робітники підпалюють підприємство»⁴.

Залишається загадкою, чому дві екранізації Франка (друга – «Захар Беркут», 1929) зробив німецький кінематографіст – кінооператор Йосип Іванович Рона, який на запрошення ВУФКУ приїхав в Україну 1925 року і за контрактом працював на Одеській кінофабриці до початку 1930-х. Можливо, ці твори Франка перекладалися німецькою і Рона їх читав. До речі, Рона був оператором «Васі-реформатора» (фільм не зберігся) та «Ягідки кохання» (1926), тобто співпрацював з О. Довженком.

Обидва його фільми за Франком не збереглися. Залишилися описи, за якими можна скласти уявлення про перший з них: «Глядачеві тоді вже набридли малохудожні кіноплакати, фільм-агітка переживав кризу. І режисери шукали способу зробити цікавішим, оригінальнішим кожен соціально значущий твір. Одні ставали на шлях формалістичних вигадок, що захоплювали критиків, але залишали байдужими глядачів. Інші – створювали досить кумедні гібриди, в котрих вимога пролетарської цілеспрямованості співіснувала з поступкою смакам, вихованим зарубіжною і дореволюційною салонною мелодрамою. «Борислав сміється» йшов на екранах під назвою «Воскові королі», «Королі воску», і в сюжеті на перше місце

Одеська кінофабрика, 1920-ті роки.

раптом невідомо звідки вискакував елегантний винахідник Ван-Гехт. Цю роль виконував Іван Замичковський. З ним виступав не менш «кінематографічний» М. Ляров у ролі Германа Гольдкремера (за фільмом – просто Герман), Гогліб, мати Гогліба – неврастенічна буржуйка Рифка (актриса Мацієвська), промисловці, їхні дружини й коханки, прикажчики і лакеї стали мовби основним і найцікавішим тлом бориславських подій. Зображаючи загниваюче середовище з такими його типовими рисами, як лють, жорстокість, хтивість, підступність, розбещеність, актори німого кіно мали можливість якнайефектніше продемонструвати темпераментну гру і свої мімічні здібності.

Ролі робітників зобов'язували до стриманішої, реалістичнішої гри. Позитивного героя і тоді було важче зобразити, тому, вибравши на роль Бенедя Синиці талановитого актора Юрія Шумського, постановники звели кількість персонажів з робітничого середовища до мінімуму і навіть цей мінімум відсунули на задній план»⁵ – таким постає фільм у реконструкції Ю. Шелеста.

Про цей фільм згадує і Олег Бабишкін, очевидно, взявши інформацію про нього з журналу «Кіно»: «В фільмі знялися відомі актори І. Замичковський, М. Надемський, Ю. Шумський. (...) В кращих епізодах – закладини палаца, рада побратимів і розгляд палиць з зарубками – фільм вражає силою реалізму, виходив за межі порядної ілюстрації до повісті. Коли зважити, що до революції твори І. Франка були часто незнані на Наддніпрянській Україні, це для багатьох було перше знайомство з його відомою повістю»⁶.

Чимало фільмів 1920-х років назавжди втрачені, але інтерес до Бориславського циклу з плином часу не минав – напередодні Вітчизняної війни на Київській кіностудії художніх фільмів розпочалася робота над екранізацією цих творів Франка. «Другий нереалізований сценарій був написаний Ю. Дольд-Михайликом у співтворстві з сином Франка – Петром Івановичем Франком на початку 1940-х. Фільм мав зватися «Борислав сміється», але до сценарію ввійшов матеріал не тільки однойменної повісті, а й «Боа конструктора», «Наверненого грішника», «Яця Зелепуги» та ін. творів Франка. Режисер В. Кучвальський⁷ розпочав зйомки і довів їх майже до половини, коли саме вибухнули над Києвом перші бомби Другої світової війни. Зняті матеріали, негативи, копії тощо не входили до списку

цінностей студії, що підлягали евакуації. Як пише у своїх спогадах режисер А. Кордюм, усе, що не вивозилось, співробітники студії потопили в Дніпрі, аби не залишити ворогові. (...) У фільмі «Борислав сміється» (1941) Семен Свашенко виконував роль Прийдиволі. Управитель Юзик збезчестив кохану Прийдиволі Варку, і вона вкоротила собі віку, кинувшись у нафтову яму. (...) Від звукової постановки «Борислав сміється» не залишилось жодних слідів ні в спеціальній літературі, ні в сховищах фільмofонду»⁸.

Про цей незавершений і втрачений фільм ідеться і в спогадах Йосипа Гірянки: «Я (...) докінчував на кінофабриці зніматись у ролі Василя Півторака у фільмі «Борислав сміється» за твором Івана Франка і сценарієм сина поета – Петра Франка, колишнього четаря Українських Січових Стрільців. У гурті кіноспівробітників я почував себе краще, ніж серед театральної братії. Колишні колеги з Театру ім. Ів. Франка оминали мене, як зачумленого «курбасівця», а в ТЮГ співробітники насторожено чекали тіснішого творчого контакту, що був передбачений після літньої відпустки. (...) 22 червня (...) я подався на кінофабрику автом, яке кожного разу приїздило по мене з павільйону, де відбувалось знімання. По місті якийсь нервовий настрій. На Єврейському базарі військова варта зупинила наше авто, наказуючи іншою дорогою добиратися до кінофабрики. На території фабрики начебто нормально відбувалась праця. Коло 10 годин несподівано з'являється біля мене березилець О. Подорожній, який ще з 1931 року освоював Соловки і тільки недавно звільнився і приїхав на кінофабрику шукати праці. Колишній учасник одного з перших фільмів Олександра Довженка «Звенигора», він тільки що появився в Києві. Замість привітань, він схвильовано став розказувати, що на поїзд, яким він їхав із Житомира, налетіла німецька авіація, побила бомбами та поранила чимало людей, що їхали до Києва. (...) Протягом одного дня все полетіло сторчма у безвість! Паніка й безголов'я. Люди принишкли у своїх норах та прислухались до зловісної тиші»⁹.

Чи збереглися ще десь в архівах, спогадах якісь відомості про цей фільм – поки що невідомо. Для цього потрібні пошуки, але вони варті того, адже йдеться про екранне втілення знаменитого твору української класики.

1 Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. – К.: Критика. – 2006. – С. 277.

2 Там само.

3 Там само. – С. 279.

4 Анований каталог фільмів, вироблених на Одеській кіностудії художніх фільмів та на інших студіях та об'єднаннях в Одесі у 1917–2004 роках. – Одеса. – 2004. – С. 72.

5 Шелест Ю. З Каменяревої криниці // Новини кіноекрану. – 1966. – № 5. – С. 12.

6 Бабишкін О. Українська література на екрані. – К.: Радянський письменник, 1966. – С. 41.

7 Віталій Кучвальський – закінчив режисерський факультет Київського кіноінституту (1930). Знімав для кіноальманаху «Українські пісні на екрані» – «Над річкою бережком» та «Ой наступала та чорна хмара» (обидва – 1936), працював асистентом режисера («Чарівний сад», «Ескадрилья №5») та режисером («Винищувачі», 1939, «Борис Романицький», 1960).

8 Шелест Ю. Дорогоцінна спадщина // Новини кіноекрану. – 1966. – № 8.

9 Гірянка Й. Спомини / Упоряд. Б. Бойчук. – Нью-Йорк: Сучасність. – 1982. – С. 458–459.